

УДК 7. 022.8 : [371.83 : 379.825] : 378

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА СТУДІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТВОРЧО ОБДАРОВАНІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ПОЗАНАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Карпова І.Г.

У статті розглядається проблема впливу соціального середовища вищого навчального закладу (зокрема, літературно-мистецької студії) в умовах позанавчальної діяльності на процес розвитку творчо обдарованих студентів. Ключові слова: мистецька студія, мистецтво, творчий розвиток, художньо-творча діяльність, соціалізація, соціально-педагогічне середовище.

В статье рассматривается проблема влияния социальной среды высшего учебного заведения (в частности, литературно-художественной студии) в условиях внеучебной деятельности на процесс развития творчески одаренных студентов.

Ключевые слова: художественная студия, искусство, творческое развитие, художественно-творческая деятельность, социализация, социально-педагогическая среда.

This article deals with the issues of the influence of social environment in institutions of tertiary education (literary and art studios, in particular) on the development of gifted students during extracurricular activities.

Key words: art studio, art, creativity development, creative activity, socialization, socio-pedagogical environment.

У сучасних нормативно-правових документах із проблем освіти (Законах України “Про вищу школу”, Державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI століття), положеннях Болонської декларації (Євросоюзу) зазначається, що вища освіта є одним із визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, розвитку духовної культури українського народу. Саме тому сучасність, на думку В.Г.Кременя [9, с. 38], вимагає оновлення філософських засад освітнього процесу, нової філософії освіти, в якій студент виступатиме соціокультурною індивідуальністю, що постійно розвиватиметься разом із соціокультурним простором.

Коли йдеться про позанавчальну виховну роботу в умовах вищого навчального закладу, виявляється недостатнім визначати сутність цього педагогічного процесу лише через систему взаємодії “педагог – студент”. Ми усвідомлюємо, що в сучасній педагогічній теорії постала проблема визначення природи соціалізаційних впливів тих педагогічних умов, що створює вищий навчальний заклад. Особливої актуальності набуває аналіз причин оптимізації впливу соціально-педагогічного середовища ВНЗ на розвиток творчо обдарованої студентської молоді. Отже, метою

даної статті є дослідження впливу соціального середовища вищого навчального закладу (зокрема, літературно-мистецької студії у ВНЗ) в умовах позанавчальної діяльності на процес розвитку творчих обдарувань студентів.

Дослідженню впливу середовища на творчий розвиток особистості у вітчизняній та зарубіжній педагогіці приділяється достатня увага [3; 4; 5; 10; 14; 15; 17]. К.Д.Ушинський писав: “Багато, звичайно, означає дух закладу; адже саме цей дух живе в стінах, не на папері, а в характері більшості вихователів, а звідти уже переходить у характер вихованців” [17, с. 149]. Ми взяли за основу визначення В.Д.Семенова, який розглядає соціальне середовище як об’єктивну реальність зі всією її різноманітністю, багатством змісту та форм, із якою взаємодіє людина; це соціальна інстанція її розвитку, її спосіб життя, міра участі в ньому [10, с. 26]. О.В.Безпалько зазначає, що саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування відповідні соціальні інститути перетворюють на цілі, завдання, зміст соціального виховання [14]. В основу підходу Н.М.Сребної [15]

до визначення соціального середовища закладено визначення виховної діяльності. Вчена визначає соціальні інститути як таке організоване середовище, що надає можливість реалізовувати виховну функцію через: професійну виховну діяльність (у тому числі в межах вищого навчального закладу); непрофесійну виховну діяльність (громадські, волонтерські організації); культурно-просвітницькі установи в процесі соціально-виховної діяльності (кіно, бібліотеки, клуби, музеї, театри тощо); діяльність, що не має педагогічного спрямування (спілкування, хобі тощо).

Отже, у сучасних наукових дослідженнях подано різноманітні підходи до визначення соціального середовища: як до складного багаторівневого утворення, що є конкретним проявом суспільних стосунків, що мають місце в суспільстві, у якому живе та розвивається особистість; як сукупності соціальних умов життєдіяльності людини (сфер суспільного життя, соціальних інститутів, груп), які впливають на її свідомість та поведінку [1; 2; 3; 6; 12; 13].

Таким чином, ми відзначили, що більшість дослідників даної проблеми трактує соціальне середовище як порівняно стійку сукупність суспільних і особистісних елементів, з якими безпосередньо взаємодіє соціальний суб'єкт і які впливають на його діяльність. Наведені підходи імпонують нам, оскільки обумовлюють суб'єктний характер особистості та визнають, що головним джерелом різноманітних соціально-педагогічних впливів є соціальне середовище з його пріоритетним значенням у формуванні особистості студента. Тобто соціальне середовище утворює так званий соціальний простір, де відбувається позанавчальна діяльність, взаємозв'язок та спілкування студентів. Цей простір повинен бути зорганізованим на створення таких сприятливих умов, що дозволять продовжувати соціально-педагогічний вплив вищого навчального закладу у позанавчальному неофіційному середовищі.

Аналіз даних підходів надав нам можливість розглядати соціальне середовище як сукупність соціальних умов виховання. Таким чином, *соціально-педагогічне середовище вищого навчального закладу* ми будемо розглядати як сукупність та результат впливу соціально-педагогічних умов, спрямованих на оптимальну соціалізацію студентської молоді. У структурі соціального середовища виділяють макро-, мезо- та мікрорівні, які характеризуються конкретними умовами життя особистості. Виконання завдань нашого дослідження відбувалося переважно на мезо- та мікрорівні соціального середовища. В якості мезорівня виступає середовище вищого навчального закладу. В якості мікрорівня виступає студентська група та творчий тимчасовий колектив.

У контексті завдань нашого дослідження ми вважали за доцільне визначити можливості впливу соціально-педагогічного середовища вищого навчального закладу та його окремих компонентів для розвитку творчо обдарованої студентської молоді. Одним із таких середовищних компонентів, на нашу думку, є *літературно-мистецька студія*. Інтерес, що виявили студенти до занять літературною, театральною та ін. видами мистецької діяльності, на нашу думку, не випадковий, оскільки студенти – майбутні соціальні працівники, соціальні

педагоги, юристи, працівники управлінської сфери повинні володіти гарним словниковим запасом, уміти чітко формулювати свою думку, переконувати співрозмовників, вести конструктивний діалог, у разі потреби вміти за допомогою слова вплинути на свідомість клієнта, провести його кваліфіковане консультування, морально підтримати тощо.

Нами було здійснено аналіз практики роботи нині діючих вишівських мистецьких студій. Слід зазначити, що термін “студія” (в перекладі з італійської “studio” – старання, вивчення [11, с. 488], а з латини “studeo” – сумлінно працюю [16, стб. 1117]) має декілька тлумачень [8]. Найчастіше під мистецькою студією розуміють своєрідну школу з розвитку творчих обдарувань дітей чи молоді засобами мистецької діяльності.

Матеріали, отримані нами в ході інтернет-дослідження, підтверджують, що останнім часом у вищих навчальних закладах України відстежується тенденція чисельного зростання студійної форми розвитку творчого потенціалу студентів. Встановлено, що найбільшого поширення в практиці виховної роботи вищих навчальних закладів України набули: музичні, хореографічні, театральні та літературні студії [8].

У деяких вищих навчальних закладах працюють студії образотворчого мистецтва та дизайну [18], студії декоративно-ужиткового мистецтва (наприклад, СТАЛЬ – Студентська творча авторська лабораторія, що діє, по суті, як студія декоративно-ужиткового мистецтва у Чернігівському державному педагогічному університеті), студії конференсу [19] та ін. [8].

Поширення у вищих навчальних закладах мистецької студії як засобу розвитку творчого потенціалу студентської молоді, з нашої точки зору, не є випадковим явищем. У сучасних умовах, коли освіта й виховний процес переорієнтовано на особистісний підхід до кожного студента, реалії життя вимагають підготовки не лише високопрофесійного, а й творчого, креативного працівника, мистецька студія як творче об'єднання студентської молоді є, по суті, тим дієвим соціально-педагогічним середовищем, яке дозволяє вирішувати ці завдання, а також сприяти самопізнанню студентом своїх творчих потенцій, а разом з тим і його мистецькому зростанню, набуттю духовного, морально-естетичного, культурного, художньо-творчого, професійного досвіду. Отже, студія з певного виду мистецтва широко використовується в сучасному соціально-виховному позанавчальному процесі вищих навчальних закладів, оскільки допомагає виявляти творчий потенціал студентів, розвивати їх творчі можливості, удосконалювати творчі вміння, і, врешті-решт, сприяє студентській молоді в організації цікавого, змістовного та корисного для власного саморозвитку дозвілля.

Ми визначили *мистецьку студію* у вищому навчальному закладі як культурно-мистецький осередок, творче об'єднання студентської молоді, основним призначенням якого є виявлення та розвитку творчо обдарованих студентів засобами художньо-мистецької діяльності у позанавчальному виховному процесі. Нами визначено перелік основних *завдань та напрямів* діяльності мистецької студії як соціально-педагогічного середовища [8].

Аналіз проведених нами в ході формувального експерименту форм соціально-виховної роботи літературно-мистецької студії дозволив нам дійти висновку, що сама стратегія їх підготовки та проведення відповідає завданням розвитку творчих обдарувань студентів. Нами здійснено спробу класифікувати форми роботи літературно-мистецької студії. Дані форми роботи умовно можна об'єднати в три групи, а саме:

1. Форми роботи репродуктивного характеру. Це форми роботи, підготовка та проведення яких майже повністю покладаються на педагога – керівника студії. Студенти залучені до підготовки на кінцевому етапі, чи вже в процесі проведення форми роботи. До таких форм роботи належать: тематичне малювання (малювання образів, проєктивне малювання); лекція (з елементами дискусії чи евристичної бесіди); бесіда; відвідування вистав; екскурсія до музею тощо.

2. Форми роботи синтетичного характеру. Ми використали таку назву, оскільки в процесі підготовки таких форм роботи поєднуються творчість педагога-керівника студії з докладеними творчими зусиллями студентів. Педагог у проведенні таких організаційних форм роботи займає позицію методиста, радника, генератора ідей. Проте головні зусилля для досягнення успіху творчої справи докладають самі студенти. Це такі форми роботи, як: підготовка доповіді, повідомлення; заочна літературна мандрівка, літературний аукціон, усний журнал, диспут, поетичні дебати, літературний вечір, літературно-мистецьке свято тощо.

3. До третьої групи належать креативні форми роботи. У процесі їх підготовки та проведення студенти самостійно генерують нові ідеї, втілюють їх у життя. Здатність студентів до планування, підготовки, організації, методичного та ресурсного забезпечення, проведення, оцінки результатів заходу є показником високого рівня сформованості творчих здібностей та можливостей. Педагог при цьому виконує роль зацікавленого стороннього спостерігача, члена журі, судді в конкурсі. До таких форм роботи належать: виконання творчих вправ, різні форми творчих звітів у вигляді написання, презентації та аналізу літературних творів, таких як: нарис, оповідання, есе, вірш, акровірш, гумореска, заголовки до карикатури, замітка, літературний шарж, тавтограма, літературна казка тощо.

Основним у процесі реалізації завдань мистецької студії виступає *соціально-педагогічний* напрям. Ми розглядали його як роботу зі сприяння успішній соціалізації молодих людей, включенню їх у суспільно корисну діяльність, формування відчуття турботи за успіх інших, милосердя, доброти. У контексті даного напрямку роботи ми розглядали розвиток творчих обдарувань студентів як трансформаційний процес передачі прагнення до творчості учнівській молоді, дітям; популяризації мистецьких ідеалів у студентській та територіальній громаді. Саме тому в статті ми б хотіли зупинитися на тих формах соціально-виховної роботи студії, що забезпечували реалізацію саме *соціально-педагогічного напрямку роботи літературно-мистецької студії*.

Однією з таких форм роботи є *літературний аукціон*. Літературний аукціон – один із варіантів проведення аукціонів у соціально-виховній роботі. Мета

літературного аукціону: сприяти розвитку інтересу до літератури, розвитку світогляду, інтелектуального потенціалу учасників; активізації пізнавальних інтересів, прагнення до самоосвіти. Літературним матеріалом для аукціону можуть стати тематичні прислів'я, приказки, загадки (наприклад: про працю, професії, про українську мову), відомі літературні твори, що об'єднані спільною темою.

Літературний аукціон може бути присвячений творчості одного автора або бути складовою частиною літературного свята, вечора, окремим конкурсом у літературному KBK. Аукціон триває, доки учасники пропонують приклади відповідей. Приз отримує той з учасників, хто останнім запропонує варіант відповіді. Головним виховним завданням аукціону є активізація пізнавальних інтересів учасників і актуалізація їх знань з української та зарубіжної літератури. Проте для нас більш цінним є те, щоб, розробляючи зміст завдань, готуючи обладнання для проведення аукціону, студенти турбувалися про творчий успіх своїх молодших друзів, забезпечували розвиток їх творчих здібностей.

Наступною формою роботи, яка постає в центрі соціально-педагогічного напрямку діяльності літературно-мистецької студії, є літературний вечір. Незважаючи на те, що вечір як організаційна форма роботи є достатньо відомою та традиційною формою, ми здійснили спробу внести певні конструктивні зміни в його структуру. Ми розглядатимемо літературний вечір як форму розвитку естетичних смаків студентської молоді, їх світогляду, що спричиняє, в свою чергу, розвиток мистецьких здібностей, обдарувань, формування відчуття краси навколишнього світу. Окрім того, літературний вечір розв'язує завдання розвитку літературних смаків, інтересу до класичної літератури, формування сталого прагнення до читання, популяризації літературних шедеврів.

Підготовка вечора передбачає включення учасників у різні організаційні форми літературної творчості. Тому літературний вечір можна розглядати як результат довгочасної мистецької діяльності значної частини студентського колективу. Нами були використані такі форми підготовчої роботи, як: випуск радіо- (стінної) газети, літературного альманаху, проведення виставки, проведення попередніх конкурсів, наприклад, читців тощо.

Літературна вікторина є однією з найбільш розповсюджених форм роботи. Проте специфікою використання літературних вікторин у роботі літературно-мистецької студії є те, що питання та завдання до вікторини готують самі студійці. Після того як творчі мікрогрупи студентів (по 10–15 осіб) “апробують” розроблені ними питання на занятті студії, сумісними зусиллями розробляється варіант літературної вікторини для школярів.

Помітне місце в експериментальній роботі з розвитку творчої обдарованості молоді займали *бесіди* як форми словесної, групової роботи з членами літературно-мистецької студії. Серед різноманітних видів бесід у сучасній практиці соціально-виховної роботи найчастіше визначають: естетичні бесіди (тематика яких була пов'язана з мистецтвом), етичні бесіди (у змісті яких розглядаються норми та принципи моралі) та сократівські бесіди (у змісті яких розглядалися світоглядні проблеми, філософські погляди). У практиці соці-

ально-педагогічної роботи отримала розповсюдження така класифікація: морально-етичні, культурологічні, календарно-тематичні, інструктивно-нормативні та профілактичні бесіди [4]. Ми в роботі літературно-мистецької студії переважно використовували морально-етичні (про ставлення клієнта до себе, до свого "Я"; про ставлення клієнта до інших людей; про ставлення клієнта до різних видів діяльності; про ставлення клієнта до світу, навколишнього середовища) та культурологічні бесіди (про життя та творчість відомих митців (біографічні); про певний історико-культурний період; про певний шедевр мистецтва).

Морально-етичні бесіди є найбільш уживаними в арсеналі сучасних форм соціально-педагогічної роботи зі студентською молоддю. Вони покликані поповнити знання студентів щодо норм, правил, принципів, вимог моралі, спричинити розвиток моральної свідомості, поглядів, ціннісних орієнтирів та ставлень, сприяти формуванню особистісних переконань.

Культурологічні бесіди сприяють створенню педагогічної ситуації, яка обумовлює бажання студентів побачити світ краси, мистецтва, наблизитися до розуміння естетичних цінностей, ідеалів. У своїй роботі ми використовували ці бесіди як потужний превентивний засіб, оскільки вважали, що процес формування естетичної культури студентів гальмує розвиток соціальних негативів у молодіжному середовищі.

Заочна літературна мандрівка є інтелектуально-культурологічною формою соціально-виховної роботи, метою якої є розширення обізнаності студентської молоді щодо історії, культури, літературної спадщини рідного краю. У процесі пізнавальної позанавчальної роботи учасники літературно-мистецької студії не лише отримують нові знання, а й привчаються до самостійної науково-пошукової роботи, засвоюють її прийоми та методи. Це – робота з архівними матеріалами, у запасниках етнографічних та краєзнавчих музеїв.

Організація та проведення такої форми роботи, як літературна "заочна мандрівка", потребувала створення оргкомітету (штабу), розробки стратегії, маршрутів, створення тимчасових творчих груп. Така робота вимагає довготривалої підготовки. Сама презентація "мандрівки" проходила як літературний вечір, із запрошенням студентів різних факультетів. Крім літературного матеріалу, доцільно використовувати музичний супровід, відеокадри, виставки фотодокументів.

"Захист літературних проектів" – це рольова гра, у змісті якої студенти захищають розроблений ними фантастичний перспективний проект, який, по суті, є прогнозом розвитку літературної творчості як культурологічного явища. Дана форма роботи спричиняє розвиток творчої уяви, фантазії, здатності до трансформації соціального досвіду в нові умови. Основними етапами "захисту" є: визначення теми проекту; формування мікрогруп (творчих лабораторій); оформлення проектів (малюнки, схеми, інсценування); підготовка презентації; підготовка питань до проектів опонентів. Проекти оцінювало незалежне журі (керівники інших студій, куратори, члени органів студентського самоврядування), яке враховувало як власні враження від захисту, так і думки опонентів. Для підтримки

творчої ініціативи було запропоновано низку номінацій: "За найбільш сміливий проект"; "За найбільш витончений проект"; "За найбільш обґрунтований проект", "За найбільш красивий проект", "За найбільш гумористичний проект", "За найбільш несподіваний проект" тощо [7, с. 46–48].

У реалізації соціально-педагогічного напрямку роботи літературно-мистецької студії ми використовували виховні можливості такої форми роботи, як *конкурс*. Конкурс є одним із видів тематичного змагання, тому участь у ньому стимулює творчі можливості студентів, сприяє формуванню прагнення до творчої перемоги, активізації внутрішніх ресурсів особистості. Головною післядією таких конкурсів є їх проведення з учнями загальноосвітніх навчальних закладів (конкурс знавців книги; конкурс "Цицерони"; конкурс знавців поезії). Конкурс знавців книги сприяє розвитку інтересу до читання, потреби в ознайомленні з новими літературними надходженнями, навичок роботи в бібліотечних каталогах. Конкурс є низкою питань-завдань проблемно-пошукового характеру.

Суттєвою перевагою конкурсу "Цицеронів" є його експромтність. Цей конкурс не потребує попередньої підготовки учасників, тому його можна проводити як самостійну форму роботи, так і використовувати в якості складової літературного вечора, KBK тощо. Конкурс "Цицеронів" є конкурсом ораторської майстерності, тому, перш за все, спрямований на розвиток комунікативних умінь студентів, їх здатності до самопрезентації, уміння логічно, емоційно-забарвлено висловлювати свої думки, обґрунтовувати, доводити погляди та переконання. Студенти (шляхом жеребкування) отримують одну з тем промови-імпровазації, наприклад: "Весна", "Кохання", "Мрія" тощо. Виступ обмежується 2–3-ма хвилинами. Оцінки виголошує імпрізоване журі.

Завданнями конкурсу знавців поезії стало: активізація інтересів студентської молоді до поезії різних жанрів, епох, стилів; розвиток світогляду та обізнаності на основі обміну інформацією; сприяння формуванню естетичних смаків, уміння цінувати прекрасне, радіти красі поетичного слова. Конкурс передбачає певну підготовку учасників протягом 1–2 тижнів. До програми конкурсу входять такі види змагань: конкурс поетичних почуттів; конкурс гумору та сатири в поезії; конкурс буриме [7, с. 82–84].

У процесі виховної роботи літературно-мистецької студії у вищому навчальному закладі активно використовуються дискусійні форми роботи, до яких належать: *дискусія, диспут, літературні дебати*. Диспут та дискусію ми розглядали як прості, групові, словесні організаційні форми соціально-педагогічної роботи, головною метою яких є створення сприятливих умов для визначення переконань, ставлень, життєвих позицій учасників. Саме в цьому полягає значення диспуту та дискусії як діагностичних та профілактичних форм роботи, дівість їх застосування в роботі з дітьми та молоддю [5, с. 35].

У практиці соціально-педагогічної роботи літературно-мистецької студії нами було використано техніки проведення *дискусій*, застосування яких дозволяє проводити дискусію у конструктивному руслі. До підготовки та проведення *літературних диспутів* доцільно залучати ініціативну групу кількістю

3–5 осіб. Завдання керівника студії полягає у забезпеченні загального і методичного керівництва. Бажано, щоб ініціативна група виконувала завдання підготовки до проведення диспуту тимчасово, і наступний диспут готувала нова група студентів. Такий підхід, на нашу думку, дозволить залучити більшу кількість студентів до процесу підготовки дискусійних форм роботи, що сприятиме підвищенню їх самооцінки, формуванню відчуття гідності, визнання.

Літературні дебати як форма соціально-педагогічної роботи наближається за методикою їх підготовки та проведення до дискусії. Участь у дебатах сприяє формуванню у студентської молоді умінь відстоювати свою точку зору, знаходити переконливі аргументи, реагувати в непрогнозованих ситуаціях полеміки, швидко орієнтуватися в темі. Літературні дебати виконують завдання діагностики морально-ціннісних позицій студентської молоді, включення їх у процес творчої мистецької діяльності та формування бажання залучати до такої діяльності інших.

Отже, аналіз практичної роботи засвідчує, що літературно-мистецька студія у ВНЗ є ефективним соціально-педагогічним середовищем для розвитку творчо обдарованої студентської молоді. Культурно-мистецький, художньо-творчий, соціально-педагогічний досвід діяльності, отриманий майбутнім спеціалістом під час відвідування студії, може стати надійною запорукою його особистісного духовного, морально-естетичного, професійного, загальнокультурного зростання. Разом з тим соціально-педагогічний аспект діяльності мистецької студії у вищому навчальному закладі полягає, в першу чергу, в тому, що вона створює можливість забезпечити соціально-контрольовану соціалізацію студентської молоді, особистісний підхід до кожного студента, в результаті чого відбувається виявлення та розвиток його творчих обдарувань у процесі індивідуальної та колективної діяльності, успішна реалізація якої можлива лише за умови творчої активності студента.

Література

1. Басов Н. Ф. Социальный педагог : введение в профессию : [учеб. пособие] / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко. – М. : Академия, 2006. – 256 с.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 134 с.
3. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности / Л. П. Буева. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1998. – 268 с.
4. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : [монографія] / Р. Х. Вайнола ; за ред. С. О. Сисоевої ; М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – Запоріжжя : ХНРБЦ, 2008. – 460 с.
5. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика : навч. посіб. [для студ.] / Рената Хейкіївна Вайнола ; за ред. С. О. Сисоевої. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 134 с.
6. Гриценко Л. И. Теория и методика воспитания: личностно-социальный подход : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Л. И. Гриценко. – М. : Академия, 2005. – 240 с.
7. Иванов И. П. Энциклопедия коллективных творческих дел / И. П. Иванов. – М. : Педагогика, 1989. – 240 с.
8. Карпова І. Г. Мистецька студія у вищому навчальному закладі як засіб набуття майбутнім спеціалістом культурно-мистецького, художньо-творчого досвіду [Електронний ресурс] / І. Г. Карпова // Гуманізм та освіта. ІХ Міжнародна науково-практична конференція. Електронне наукове видання матеріалів конференції. – Вінниця, 2008. – Режим доступу до матер. конф. : G/humed/2008/index.htm
9. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації : факти, роздуми, перспективи / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
10. Семенов В. Д. Община и клуб. Воспитательный потенциал и его пределы / В. Д. Семенов. – Ижевск: Удмуртский дом, 2000. – 38 с.
11. Словарь иностранных слов / [научн. редактиров. А. Г. Спиркин, И. А. Акчурин, Р. С. Карпинская]. – 7-е изд., перераб. – М. : Русский язык, 1980. – 624 с.
12. Социальная педагогика : курс лекций / [под ред. М. А. Галагузовой]. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
13. Социальная педагогика : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / под ред. В. А. Никитина. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
14. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [Т. Ф. Алексєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.] ; за ред. І. Д. Звереві ; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання АПН України. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
15. Сребная Н. М. Организационно-педагогические условия создания личностно-ориентированной системы внеучебной деятельности в ВУЗе : дисс. ... на соиск. уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Сребная Наталия Михайловна. – М., 2000. – 148 с.
16. Театральная энциклопедия / [гл. ред. П. А. Марков]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1965. Т. 4. – 1965. – 1152 стб.
17. Ушинский К. Д. О пользе педагогической литературы / К. Д. Ушинский // Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / К. Д. Ушинский. – М., 1988. Т. 1. – 1988. – 169 с.
18. Режим доступу: www.kneu.kiev.ua
19. Режим доступу: www.knutd.com.ua